BADIIY MATNDA FE'L ZAMONLARINING USLUBIY-PRAGMATIK TRANSFORMATSIYASI

Yusupova Iroda Odiljon qizi
NamDU lingvistika yo'nalishi 1-kurs magistranti
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20427355

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek badiiy nasrida fe'l zamonlarining an'anaviy grammatik chegaralardan chiqib, ekspressiv va pragmatik funksiya kasb etishi masalalari tadqiq qilingan. Badiiy matnda fe'l zamonlarining o'zaro o'rin almashishi (transpozitsiyasi) va bu orqali muallifning estetik muddaosi hamda kitobxon ruhiyatiga ko'rsatadigan ta'siri (pragmatikasi) o'zbek adabiyoti namunalari tahlili misolida yoritilgan.

Kalit so'zlar: badiiy matn, fe'l zamonlari, transpozitsiya, pragmatika, emotsionallik, tarixiy hozirgi zamon, yashirin mazmun (implitsitlik).

Badiiy matn — til birliklarining shunchaki informativ muloqot vositasi emas, balki estetik hodisa sifatida namoyon bo'ladigan o'ziga xos tizimidir. Grammatika darsliklarida fe'l zamonlari asosan harakatning nutq so'zlanib turgan paytga bo'lgan munosabati (o'tgan, hozirgi va kelasi zamon) nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Biroq badiiy uslubda bu qat'iy chegaralar ko'pincha buziladi.

Yozuvchi o'z g'oyasi, qahramonining ichki kechinmalari yoki voqelikning keskinligini tasvirlash uchun fe'l zamonlarini transformatsiya qiladi, ya'ni birining o'rniga ikkinchisini qo'llaydi. Bu jarayonda til birligining pragmatik salohiyati – uning tinglovchiga (kitobxonga) ta'sir qilish kuchi namoyon bo'ladi. Taniqli tilshunos olim M. Hakimov ta'kidlaganidek, matnning pragmatik qimmati muloqot ishtirokchilarining maqsadlari va matndagi lisoniy vositalarning to'g'ri tanlanishi bilan belgilanadi. Fe'l zamonlarining uslubiy transformatsiyasi aynan shu maqsadga xizmat qiladi.

Badiiy matnda fe'l zamonlari faqat grammatik vaqtni ko'rsatib qolmay, balki muallif va kitobchi o'rtasidagi emotsional masofani yaqinlashtiruvchi pragmatik vosita vazifasini o'taydi. Badiiy matnda eng ko'p uchraydigan uslubiy ko'chishlardan biri — o'tgan zamonda bo'lib o'tgan voqealarni bayon qilishda hozirgi-kelasi zamon shakllarining (-adi/-ydi, -yap) qo'llanishidir. Tilshunoslikda bu hodisa tarixiy hozirgi zamon deb ataladi. Bu usulning pragmatik maqsadi — muallif va o'quvchi o'rtasidagi vaqtiy masofani qisqartirish, kitobxonni voqeaning passiv kuzatuvchisidan uning faol ishtirokchisiga aylantirishdir**. Masalan: Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida** Otabekning Marg'ilonga ilk kelishi va ichki kechinmalari tasvirlangan o'rinlarda muallif kutilmaganda hozirgi zamon fe'llarini ishlatadi:

"Otabek bu gapdan keyin chuqur bir tin oladi va bir nuqtaga tikilgan ko'yi o'yga toladi" [1]

Agar yozuvchi bu o'rinda an'anaviy o'tgan zamon shakllarini qo'llab "tin oldi va o'yga toldi" deb yozganida, kitobxon o'tmishdagi quruq fakt bilan tanishgan bo'lar edi. Ammo hozirgi zamon fe'lining tanlanishi kitobxonda Otabek xuddi hozir uning qarshisida turgandek, uning nafas olishi va nigohlarini bevosita his qilib turgandek tasavvur uyg'otadi. Bu — badiiy illyuziya yaratishning mukammal pragmatik usulidir.

Kelasi zamon fe'l shakllari (ayniqsa, -ar / -mas hamda yordamchi fe'llar birikmasi) badiiy uslubda kelajakdagi harakatni emas, balki o'tmishda odat tusiga kirgan, takrorlanib turuvchi epizodlarni eslash va ularga lirik joziba berish uchun xizmat qiladi. Misol sifatida **O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari"** qissasidagi xotiralar bayonida bu jihat yorqin ko'rinadi:

[1] Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2018. – B. 24.

"Bahor kelishi bilan onam ikkalamiz adirga chiqar edik. Onam shoshilmasdan cho‘p terar, men esa qizg‘aldoqlar ortidan chopib yurardim" [2]

Mazkur parchada kelasi zamon doirasidagi shakllar (chiqar edik, chopib yurardim) o‘tmishga yo‘naltirilgan. Bu yerda fe’l zamonining uslubiy vazifasi – matnda retrospektiv (o‘tmishga qaytish) ohang yaratishdir. Pragmatik jihatdan u o‘quvchida shirin sog‘inch, lirik mung va bolalik xotiralariga nisbatan hamdardlik tuyg‘usini qo‘zg‘atadi.

Yozuvchilar voqealar rivojidagi eng keskin, hayajonli va burilish nuqtalarini (kulminatsiyani) ko‘rsatish uchun matn davomida fe’l zamonlarini keskin ravishda bir-biriga zid qo‘yadilar. Matn sekin va sokin o‘tgan zamondan birdan shiddatli hozirgi zamonga o‘tadi. **Shukur Xolmirzayevning "O‘n sakkizga kirmagan kim bor?"** qissasidagi dinamik tasvirda ushbu holatni kuzatamiz:

"U uzoq vaqt soy bo‘yida o‘tirdi. Shamol tinchigan edi. Birdan butazor orasida nimadir shirillaydi. U hushyor tortib, o‘rnidan turadi"[3]

Matnning dastlabki qismi o‘tgan zamonda (o‘tirdi, tinchigan edi) tinch, sokin tempda boshlanadi. Ammo kutilmagan voqea sodir bo‘lishi bilan zamon birdan hozirgi zamonga (shirillaydi, turadi) o‘zgaradi. Bu o‘tish o‘quvchi psixologiyasida qiziquvchanlik va xavotir uyg‘otadi. Muallif o‘quvchining diqqatini o‘sha soniyalarga muhrlab qo‘yish maqsadida zamon kontrastidan foydalangan.

Badiiy nutqda, ayniqsa monolog va ichki nutqlarda fe’l zamonlarining grammatik tabiati buyruq, istak yoki shart ma’nolari bilan sintezlashib ketadi. Bu qahramonning ruhiy evrilishlarini berishda muhim o‘rin tutadi. **Tog‘ay Murodning "Ot kishnagan oqlshom"** asarida personajning o‘z-o‘zi bilan bahsi va ruhiy qiynoqlarida fe’llar o‘ziga xos tarzda qo‘llanadi:

"Men senga aytsam, Ziyodulla, sen hali ko‘p pushmon yeysan. Otning qadriga yetmadingmi, tamom, ot senga sira boqmaydi" [4]

Garchi fe’llar kelasi zamonda bo‘lsa-da, bu yerda asosan ogohlantirish, pushaymonlik va shubha tuyg‘ulari ustuvorlik qilmoqda. Bu orqali qahramonning o‘z xatosini anglashi, uning ichki olamidagi ziddiyatlar o‘quvchiga kuchli hissiy ta’sir o‘tkazadi. Kelasi zamon shakli bu yerda faqat vaqtni emas, balki qismatning muqarrar ekanligini anglatuvchi pragmatik yuk tashimoqda.

Demak, Badiiy matnda fe’l zamonlarining uslubiy-pragmatik transformatsiyasi shunchaki tasodifiy o‘yin emas, balki yozuvchi mahorati va uslubini belgilovchi bosh omillardan biridir. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, fe’l zamonlarining transformatsiyasi (o‘rin almashishi):

Badiiy matndagi voqelikni jonlantirib, kitobxonni qahramon bilan ruhan yaqinlashtiradi;

Matnga emotsionallik, dinamika va ekspressivlik bag‘ishlaydi;

Asarning lirik va dramatik kayfiyatini muvozanatda ushlab turadi.

Shunday qilib, fe’l zamonlarining o‘rinli transformatsiya qilinishi tilning ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarish bilan birga, kitobxon ruhiyatiga estetik ta’sir ko‘rsatishning eng samarali lingvopoetik va pragmatik quroli bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hakimov M. O‘zbek tilshunosligida pragmatika asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 45-48.
2. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2018. – B. 24.
3. O‘tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – B. 62.

[2] O‘tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – B. 62.

[3] Shukur Xolmirzayev. Tanlangan asarlar. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2003. – B. 112.

[4] Tog‘ay Murod. Ot kishnagan oqshom (Qissalar). – Toshkent: Sharq, 1994. – B. 85.

4. Shukur Xolmirzayev. Tanlangan asarlar. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2003. – B. 112.
5. Tog‘ay Murod. Ot kishnagan oqshom (Qissalar). – Toshkent: Sharq, 1994. – B. 85.